

Андрій Колесников
ORCID: 0000-0002-8365-7598

УДК 811.161.2'36

DOI: 10.31558/1815-3070.2024.47.3

ГРАМАТИЧНА КАТЕГОРІЯ РОДУ ІМЕННИКА В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ: ПАРАДИГМОЛОГІЧНА ДЕСКРИПЦІЯ

Автор подає опис парадигматичної структури граматичної категорії роду номінативних і займенникових іменників, що, взаємодіючи із категорією особи особових займенникових іменників і лексико-граматичними розрядами істот / неістот, осіб / неосіб номінативних іменників, поширюється через синтагматичну парадигматику на прикметникові слова і дієслівні форми, взаємодіючи в останніх у словозмінній парадигматиці із категоріями особи, числа, часу. Парадигматика категорії роду іменників, регулярно реалізована словотвірними морфологічними та синтагматичними формами, структурована парадигматичними схемами таких лексико-граматичних розрядів субстантивів, як істоти / неістоти, назви осіб / назви тварин.

Ключові слова: українська мова, рід, особа, іменник, парадигмологія, парадигматична схема, синтагматична парадигма.

Постановка наукової проблеми та її актуальність. Різні описи граматики української мови, наявні сьогодні, не дають цілісної і несуперечливої картини її функціонування. Досі недостатньою мірою застосовується прийом диференціації форм і значень та пошуку їх взаємодії; залишається надлишкова орієнтація на літературний стандарт, його прескрипцію, а не власне дескрипцію, пошук об'єктивних мовних закономірностей національної мови в цілому; переоцінка писемної форми мови, порівняно з усною тощо. Тому граматична наука потребує нових підходів, які знаходять реалізацію в межах парадигмологічної концепції, згідно з якою центральним об'єктом тієї частини морфології, що вивчає частини мови, є парадигма, а предметом спостереження – словоформи у складі парадигми. Одними з важливих завдань цієї науки є опис типів парадигм (лексико-граматичних, словозмінних, формотвірних, словотвірних, синтагматичних) як білатеральних утворень, опис і класифікація неповноти, лакуарності парадигм, їхньої диспропорції (недостатності та надлишковості) тощо. Складна взаємодія граматики з лексикою, різних граматичних категорій між собою змушує відмовитися від спроб представити граматичну систему як безвиняткову, як таблицю з усіма заповненими клітинками. Об'єктивна континуальність і градуальність граматики потребує методологічного застосування відповідних термінів: *вісь, поле, градація, центр, периферія, крайні точки континууму, зони перетину* тощо.

Аналіз досліджень цієї проблеми. В україністиці цю проблему порушували у своїх теоретичних дослідженнях граматики (Вихованець 1988, 2004; Загнітко 1993, 2014; Авдєєва 2003а, 2003б; СУМ 2013), фахівці з комп'ютерної лінгвістики (Дарчук 2008), діалектологи (Колесников 2015, 2020). Парадигма ставала також об'єктом різноаспектних досліджень літературної (Мороз 2008;

Кашталян 2010; Фурса 2009 тощо) і діалектної (Зубрицька 2007; Зінчук 2010; Гажук-Котик 2009 та ін.) форм української мови.

Мета дослідження – описати парадигматичну будову граматичної категорії роду в українській мові у взаємозв'язку парадигматичних схем і формальних типів парадигм іменників. **Завдання** праці: визначити семантичну організацію і формальну морфологічну структуру категорії роду іменника; схарактеризувати зв'язок іменникової лексики із граматичною категорією роду, визначити парадигматичні схеми роду іменників; описати словотвірну і синтагматичну парадигматику роду у взаємозв'язку із словозмінними маркерами роду іменників, їхніми парадигматичними схемами та формальними типами парадигм номінативних і займенникових іменників. **Об'єкт** дослідження – граматична категорія роду іменника в українській мові. **Предмет** – морфологічна і синтагматична парадигматика категорії роду іменника. Стаття базується на **фактичному матеріалі** сучасної української мови (літературний стандарт, розмовна мова) та ураховує нові норми та тенденції динаміки мовної практики.

Використано **методи** спостереження, моделювання, прийом функційного аналізу мовних знаків (від форм до значень і від значень до форм).

Наукова новизна – у статті вперше подано парадигмологічну дескрипцію категорії роду іменників української мови. **Теоретична цінність** отриманих результатів полягає в тому, що парадигматика роду іменника методологічно описана в межах парадигмологічної концепції із використанням понять: парадигматична схема, формальний парадигматичний тип, синтагматична парадигма, парадигматична лакунарність, неповнота, диспропорція, недостатність і надлишковість. **Практичною ж цінністю** є те, що такий опис допоможе поліпшити наявні навчальні посібники та лексикографічні джерела (<https://lcorp.ulif.org.ua/dictua/>, <http://www.mova.info/grmasl.aspx>).

Виклад основного матеріалу й обґрунтування результатів дослідження. Граматичними розрядами, тобто розрядами, які структурують парадигматичні схеми, з-поміж ЛГР іменників української мови є насамперед обчислювані та необчислювані іменники, власні і загальні назви, істоти та неістоти (Колесников 2020). Залежно від структури ГК числа іменники поділяються на обчислювані / необчислювані. Обчислювані на другому етапі поділу за відношенням до ГК числа класифікуємо на власні і загальні назви, а за відношенням до ГК роду і відмінка – на істоти і неістоти.

Розрізнення *істот* і *неістот* за категорією роду стосується структурування *парадигматичних схем ГК роду*, номінативної для назв істот, і тому оформленої парадигматично організованими семантично зумовленими морфологічними, зокрема словотвірними, і синтагматичними формами, але семантично пустої для назв неістот, і тому оформленої у суто структурний спосіб системно зумовленими класифікаційними морфологічними, словотвірними формами і, пов'язаними із ними у формальний спосіб – синтагматичними. У зв'язку із цим, саме істот, а насамперед осіб, стосується явище спільного роду, пов'язане зі складною взаємодією семантичного і формального змісту ГК роду. *Назви осіб* і *назви тварин* як підрозряди ЛГР істот мають відмінності у структуруванні словотвірних

парадигматичних схем ГК роду: особи найпоспідовніше розрізняють значення роду (і статі) у формах чол. р. і жін. р., а назви тварин – чол. р., жін. р. і ще сер. р.

Належність іменників до назв істот зумовлює потребу розрізнення в них чоловічої і жіночої статі. Для цього й виникла ГК роду, поширившись як класифікаційна й на назви неістот. Але саме в назвах істот ГК роду має парадигматичну організацію у вигляді взаємопов'язаних протиставлених граматичних (морфологічної і синтагматичної) форм роду, що виражають протиставлення не лише статі, а й недорослості. При цьому лексико-граматичні, словотвірні і синтагматичні форми парадигми роду можуть не збігатися, але одна з цих форм обов'язково вказує на стать. Структура парадигми роду відрізняється в назв осіб і назв тварин. Назви осіб послідовно протиставляють грамами чол. р. на позначення чоловічої статі (або незалежно від статі, проте не жіночої статі) та жін. р. на позначення жіночої статі, а назви тварин відносно послідовно протиставляють три грами роду: чол. р. на позначення (переважно) чоловічої статі, жін. р. на позначення (переважно) жіночої статі та сер. р. на позначення недорослої тварини.

Найпоспідовніше таке протиставлення відбувається в синтагматичній парадигматиці. Наприклад, в назв осіб синтагматичні форми роду, що вказують на стать, можуть суперечити морфологічним формам (*наша професор Петренко виступила*), пор. (СУМ 2002: 302), виконувати функцію додаткового засобу розрізнення роду, коли морфологічна форма дозволяє співвідношення з різними грамами роду (*ця стара базіка і він такий базіка; такий базікало і це базікало*). Останнє співвідношення формальних морфологічних, семантичних складників і синтаксичних засобів вираження семантики роду і становить собою центр такого явища, яке має назву «спільний рід».

Синтагматичними засобами протиставлення роду номінативних іменників є також особові займенникові іменники, які, розрізняючи ЛГР істот / неістот та осіб / неосіб (займенники *я, ти, ми, ви*) співвідносяться лише з істотами, а саме – назвами осіб (*Ти де був, Іване?*), а предметно-особові займенники (*він, вона, воно, вони*) – співвідносяться і з назвами істот, і з назвами неістот: *Читав віри. Він мені сподобався.; Бачив Павла. Він зі мною привітався*), у III особі диференціюють ще й рід (та стать) у формах однини (*Приїхав (базіка, Петро, протезе, вчений, професор) / Приїхала (базіка, Олена, протезе, вчений / вчена, професор / професорка). Він виступив / Вона виступила на форумі*).

Семантику статі (чоловічої чи жіночої) назв осіб морфологічного чол. р. може передавати й такий синтагматичний засіб, як прикладка, окремо (*дівчина-тракторист, хлопець-тракторист*) та разом з іншими синтагматичними засобами (*жінка-президент розпорядилася*).

Доволі послідовно семантично навантажений рід істот проявляє себе у словотвірній парадигматиці: *автор – авторка, співак – співачка, директор – директорка, студент – студентка, порадник – порадниця, учень – учениця, продавець – продавчиня, філолог – філологиня, бойко – бойкиня, майстер – майстриня, поет – поетеса* тощо. Таке протиставлення, незважаючи на збільшення його обов'язковості, граматичності, унормоване новими правилами

творення фемінитивів (УП 2019: 39–40), ще не дозволяє констатувати, що чол. р. назв істот позначає лише чоловічу статтю. Він і досі може позначати особу жіночої статі (*бухгалтер виступила на зборах*) та особу незалежно від статі. Усі особові іменники чол. р., крім тих, що за своїм лексичним значенням закріплені як назви чоловіків (*син, юнак, чоловік, брат*), можуть називати особу абстраговано від статі (в однині), або множину осіб обох статей (*кожен киянин любить своє місто, будинок учителя, усі студенти прийшли на лекцію*).

Семантичне навантаження парадигми роду назв істот зумовлює лексичне й морфологічне (словотвірне) вираження значень роду в них навіть у множині (*усі хлопці / дівчата прийшли на тренування, учениці класу зробили усі вправи; усі півні закукурикали, усі зайчихи / зайчата вибігли*).

У назвах тварин категорія роду виражає протиставлення за статтю дещо менш послідовно ніж в осіб, але своєрідно. По-перше, парадигматична схема роду назв тварин, як вже було зазначено, має трикомпонентну організацію: до протиставлення чол. р. на позначення (переважно) самця та жін. р. на позначення (переважно) самиці додається грамема сер. р. на позначення маляти тварини. За співвідношенням морфологічних словозмінних засобів вираження роду із словотвірними, синтаксичними та семантичними ознаками роду є чотири групи назв тварин. Перші дві групи становлять назви диких та свійських тварин, зокрема ссавців, птахів, переважно типових для фауни України (рідше – представників інших ареалів), таких, що мають господарське або культурне значення для українців, тому максимально граматикалізованих у межах зазначених граем роду: 1) іменники чол. р., жін. р. та сер. р., що є суплетивними формами (*бик (бугай, віл) – корова (телиця) – теля, кабан (кнур) – свиня – поросля, кінь (жеребець) – кобила – лоша (жереб'я), баран – вівця – ягня*); 2) іменники чол. р., жін. р. та сер. р., що є суфіксальними утвореннями (*вовк – вовчиця (вовчиха) – вовчєня (вовча), лис – лисиця – лисєня, слон – слониха – слонєня, лев – левиця – левєня, ведмідь – ведмедиця – ведмежа (ведмедя, ведмедєня), заєць – зайчиха – зайчєня (зайча), лось – лосяця – лосєня, перепел – перепелиця – перепелєня (перепеля), гусак – гуска – гусєня (гуся), індик – індичка – індичєня (індича), кіт – кішка – кошєня (котєня), сокіл – соколиця – соколєня, фазан – фазаниха (фазанка) – фазанєня тощо*). Трапляються й поєднання цих основних моделей, скажімо, співіснування словотвірних і суплетивних форм роду як варіантних (*качур (селезень) – качка – качєня (кача), козел (цап) – коза – козєня (цапєня)*), а також неповнота такої словотвірної парадигми (*кіт – ∅ – китєня, зубр – ∅ – зубрєня*). Зі збільшенням господарської значущості тварини збільшується й кількість таких корелятивів (та їх варіантів), які поряд із семантикою статі, що передається через форми роду, виражають важливі функції тварини певної статі, віку тощо, наприклад: *квочка* (курка, що висиджує або водить курчат), *лошак* (молодий кінь), *мерин* (кастрований жеребець), *льоха*, *свиноматка* (свиноматка), *вепр* (самець дикого кабана), *телиця* (молода корова, яка ще ні разу не телилася) тощо.

Другі дві групи становлять назви диких тварин, птахів, значна частина яких нетипові для фауни України, а також дрібних ссавців, риб, земноводних,

плазунів, комах незалежно від їхніх ареалів, тому менш граматикалізованих у межах зазначених граем роду як назв тварин незалежно від їхньої статі: 3) чол. р. (*глухар, тетерев, снігур, сазан, короп, товстолобик, судак, варан, крокодил, кажан, комар, тарган, метелик*); 4) жін. р. (*козуля, лань, акула, форель, оса, бджола*). Чимало іменників, що називають дорослу тварину формами чол. р. і жін. р. незалежно від статі, мають кореляти сер. р. на позначення маляти тварини (*карась – карася, окунь – окуня, сом – соменя, вуж – вуженя, пацюк – пацюченя; рись – рисеня, сарна – сарненя, білка – білченя, щука – щученя, жаба – жабеня, ластівка – ластовеня (ластів'я), сорока – сороченя, ворона – вороненя*), а окремі назви чол. р., використовуючи граматичну потенцію (за необхідності – потреби підкреслити стать – від назви тварини чол. р. можуть бути утворені оказіональні кореляти на позначення жіночої статі і недорослої тварини, наприклад: *крокодил – крокодилиця / як буйволиця – крокодиленя / як вуженя*), мають потрійну кореляцію (*павук – павучиха – павученя*). Обов'язковість граеми сер. р. зі значенням недорослості демонструє й нормативність творення таких форм від деяких незмінюваних іменників, наприклад, *кенгуру – кенгуреня*. Назви малят тварин сер. р. регулярно утворюють зменшувально-пестливі похідні з суфіксом *-атк, -ятк* і флексією *-о* (*лоша – лошатко, каченя – каченятко*) та вторинні похідні із таким само значенням і суфіксом *-к* (*ягня – ягнятко – ягняточко, теля – телятко – теляточко*).

Таким чином, назви тварин, що не містять вказівки на стать (і недорослість), можуть належати як до чол. р. (*лев, заєць, дельфін, окунь, горобець*), так і до жін. р. (*білка, акула, жаба, козуля, білуга*). Від більшості таких назв чол. р. регулярно творяться суфіксальним способом іменники жін. р. – назви самиць (*лев – левиця, слон – слониха, заєць – зайчиха*), але назви жін. р. не творять подібних парних чол. р., натомість назви малят тварин сер. р. потенційно можуть бути утворені іменниками і чол. р., і жін. р. Окремі назви тварин I відміни (*собака, лелека*) належать до чол. р. і жін. р. та як видову назву використовують чол. р. (*дикий собака, білий лелека*), але іменник *собака* не утворює формального корелята жін. р., а *лелека* утворює (*лелечиха*), водночас обидва мають кореляти сер. р. (*собача, собаченя, цуценя, щеня; лелеченя, лелеча*).

Щодо розрізнення статі формами роду особливе місце з-поміж назв тварин посідають назви свійських тварин, що мають господарську цінність, типу *баран – вівця, козел – коза, півень – курка, бик – корова, качур – качка, гусак – гуска* та ін. У багатьох із них, на відміну від назв диких тварин, іменник чол. р. позначає самця, а жін. р. – самицю і водночас є родовою назвою тварини, оскільки саме самиці мають господарське значення, «годують людей». Тримають у господарстві і розводять саме *курей, овець, корів, качок* а не *півнів, баранів, биків* та *качурів*, оскільки саме *кури* несуть яйця, *корови* дають молоко тощо, натомість самців використовують для розплоджування, або, часто лише за умови кастрації, вирощують на м'ясо.

Слід зауважити, що в українській мові назви двох найвідоміших свійських тварин, яких не використовують для отримання продуктів харчування людини, мають родову назву чол. р. Іменник *собака* морфологічно належить до чол. р. і

може набувати синтаксичної форми жін. р. у випадку позначення самиці, а також має корелят сер. р. – *собача (цуценя)*. Для боротьби з гризунами українці тримають *котів* (а не *кішок*).

З-поміж назв свійських тварин є й чотиричленні парадигматичні схеми, в яких перший член є родовою назвою тварини (може бути як чол. р., так і жін. р.), а поряд з ним виступають назви самця (чол. р.) і самиці (жін. р.), а також маляти тварини (сер. р.): *кінь – жеребець, лошак (молодий кінь), мерин (кастрований жеребець) – кобила – лоша, жереб'я; свиня – кабан (кастрований самець), кнур (некастрований самець), вепр (самець дикого кабана) – свиня, льоха, свиноматка – поросля; корова – бик, бугай, віл – корова, телиця – теля*.

Найпошлідовніше синтаксичне вираження роду назв тварин реалізується за допомогою узгодження і координації (*сірий вовк біг / сіра вовчиця бігла / сіре вовченя бігло*), а також через співвідношення із займенниками *він / вона / воно* та лексемами *самець / самиця, самка / маля, дитинча*, для назв птахів – *пташеня* (дитинчати *акули, вовка, крокодила, горобця* тощо).

Рід істот як граматична категорія, що структурує відповідно до дорослості / недорослості і (у першому випадку) статі референтів морфологічні парадигми іменника (словотвірні парадигми назв істот) та словозмінні парадигми залежних від іменника слів (прикметникових слів та дієслів) – синтагматичну парадигматику роду іменника, своєрідно проявляє себе у парадигматиці таких формальнопарадигматичних груп субстантивів, як іменники ад'єктивної (прикметникової) відміни і незмінювані іменники. Специфіку парадигматики іменників ад'єктивної відміни зумовлює те, що їхньою твірною базою є форми синтагматичної парадигми роду іменника, яка найпошлідовніше відбиває рід і стать істот, а незмінювані іменники, не маючи морфологічної форми роду, реалізують цю парадигму у формах виключно (чи переважно) синтагматичних.

Іменники *ад'єктивної відміни* в процесі субстантивації набувають рід відповідно до належності до ЛГР, які формують парадигматичні схеми слів, що до них входять. Так, у процесі субстантивації назви неістот (та необчислювані іменники) втрачають прикметникову словозміну за родом взагалі, закріплюючись за одним якимось родом. За сер. р. (або, рідше, за множиною *озимі, ярові, зернові, овочеві*) закріплюються необчислювані іменники, які втрачають, стаючи іменниками, й прикметникову словозміну за числом (*сучасне, минуле, майбутнє, колишнє, прийдешнє, нове, значуще, наше, скоромне, пісне, коштовне, неповторне, пальне, солодке, смачненьке* тощо). Обчислювані іменники загальні назви неістот, зберігаючи словозміну за числом, набувають роду еліптизованого в процесі субстантивації іменника: жін. р. *учительська (жімната), набережна (вулиця), ламана, крива (лінія)*; чол. р. *глухий, дзвінкий, шиплячий, голосний (звуж)*; сер. р. *похідне, твірне (єльов)*. Обчислювані іменники власні назви, потребуючи зазвичай більш глибинного діахронного аналізу, поводять себе схожим чином, набуваючи форм жін. р. (*Лозова, Роздільна, Ясинувата* – гіпероніми *станція, станиця* жін. роду); сер. р. (*Шевченкове, Вишневе, Липове, Братське, Старокозаче, Приморське, Вилкове, Рівне* – гіпероніми *село, селище, поселення, місто* сер. р.); чол. р. (*Ведмежий, Веселий,*

Лютий – гіперонім *хутір* чол. р.). Модель закріплення власних назв та їх компонентів у певному роді (*Білгород-Дністровський, Кам'янець-Подільський, Велика Писарівка*) пов'язана також із застиглою формою означення.

Якщо в процесі субстантивзації прикметники перетворюються на назви істот, зокрема осіб, то вони зазвичай зберігають (окрім словозміни за числом, якщо обчислювані не є власними назвами), ще й словозміну за родами: чол. і жін. (*черговий – чергова, старий – стара, малий – мала, наречений – наречена, молодий – молода, знайомий – знайома, хворий – хвора*). Назви тварин цього формальнопарадигматичного типу (*рудий, вухастий, смугастий*) також зберігають можливість кореляції за родом: чол., жін. і сер. (*твій смугастий (жін) сидить, твоя смугаста (жінка) сидить, твоє смугасте (жощеня) сидить*). Виняток із цієї закономірності становлять деякі назви видів тварин різного таксономічного рангу, які мають форму *pluralia tantum* (*твердокрилі, котові, котоподібні, хижі, мангустові, гієнові, псові, ластоногі, парнокопитні, жуйні, китоподібні* тощо). Морфологічна недостатність вираження роду цих іменників компенсується за допомогою сполучення зі словами *самець / самка / маля, дитинча*, а також *представник / представниця сімейства, роду, виду, родини* тощо, наприклад: *цей представник родини котових / ця представниця родини котових*. Остання синтагматична модель не є обов'язковою для вираження роду і статі, оскільки, не протиставляючи третю граему назв тварин (сер. р. на позначення дитинчати тварини), вона не обов'язково протиставляє й стать, а може співвідноситися лише із формальним родом (*рись є представницею / представником родини котових, лев є представником родини котових*). Але контексти *самка рисі / самець рисі / дитинча рисі; самець / самка / дитинча представника родини котових* чітко вказують на рід і стать тварини.

Грамматичні закони сполучуваності іменника з іншими словами вимагають узгодження морфологічних прикметників і координації форм минулого часу дієслів щодо роду іменника, тому *незмінювані іменники*, позбавлені морфологічних форм роду, у зв'язку з обов'язковістю вираження граматичних значень у мові набувають відповідних синтаксичних граматичних форм. Такі граматичні форми як наслідок особливого (семантичного) узгодження й координації формують і складають парадигми за парадигматичними схемами тих ЛГР, до яких належать ті чи ті іменники.

З-поміж незмінюваних іменників основну за чисельністю групу становлять запозичення, які мають різний ступінь адаптації в українській мові. Чимало з них є екзотизмами (*кімоно, якудза, валіде*) та історизмами (*ідальго, ефенді, дуче*), уживаними рідко, або й невідомими пересічним носіям мови, не фіксованими словниками, тому із зменшенням активності¹ незмінюваної іменникової лексеми у мові зростає непевність, хитання її щодо роду, а загалом незмінюваним іменникам властива динаміка у цій граматичній ознаці. Наприклад, деякі назви племен та мов (*азанде, ібібо, нонсу, таодзе* тощо), сортів винограду (*усахелуурі, хихві, халілі, мтевандіді, дондглабі, кабістоні*) та ін., відомі лише вузькому колу фахівців, тому, потрапивши у мовлення простого мовця, такі назви не завжди

¹ У порівнянні різних лексико-граматичних одиниць, а не в часі.

коректно співвіднесені з денотатом, тому родове оформлення неадаптованих екзотичних назв має подекуди випадковий (рандомний) характер. На таке оформлення, окрім ЛГР належності, впливає рід гіпероніма, характер основи, фіналь якої може ототожнюватися із фіналлю змінюваного слова, рід у мові-джерелі. Більш адаптовані незмінювані іменники, що не стали історизмами, відомі більшості мовців (саме на них ми зацентруємо увагу), підпорядковуються й більш закономірним правилам розподілу за родами.

Якщо незмінювані іменники є назвами істот, то вони мають систему значень роду (\approx статі), яка має бути заповнена граматичними формами.

Загальні назви осіб, чимало з яких під час запозичення називають саме чоловіків, чоловічі роди занять, асоційовані із чоловіками (*денді, кюре, падре, буржуа, рантьє, маестро, аташе, пресаташе, рефері, шевальє, ефенді, бамбіно, камікадзе, рамолі, інкогніто, гуру, месьє, рантьє, ранчєро, мачетєро, суперкарго, чичєроне, сомельє, шоколатьє, ідальго, кабальєро, команданте, мафіозі, ніндзя, тифозі, якудза, Алла, еті, мири, хаджі, ребе, торєро, янкі, мачо тощо*), закріплюються за чол. р. (*справедливий рефері зупинив поєдинок*). Назви осіб, які називають лише осіб жіночої статі (*мадам, міс, місіс, міледі, фрау, фрейлейн, фрекен, фру, пері, ханум, валіде, хасєкі, емансипє, кокет, травєсті, інженю та ін.*), мають жін. р. Але, як ми зазначали, граматичною особливістю назв осіб є те, що вони мають парадигматичну схему ГК роду, в якій протиставлений чол. р. на позначення чоловічої статі і особи незалежно від статі, і жін. р. на позначення особи жіночої статі. Така схема поширюється на назви осіб, що є представниками народів, племен, омонімічні із назвами самих племен, що не є істотами (*йоруба, абабде, бакуба, маорі, барі та ін.*), а також на інші назви осіб (*протєже, візаві, конферансьє, портьє, круп'є, папараці, наці, гринго, комільфо*), пор.: *виступив мій протєже / виступила моя протєже, знайомий конферансьє / елегантна конферансьє*. Спостереження над динамікою граматичної поведінки назв осіб засвідчує, що в процесі адаптації запозичених назв осіб за родом занять, іншими ознаками з'являється й потреба розрізнення статі. Наприклад, раніше конферанс був тільки чоловічий, а зараз поширені жіночий і парний, тому для забезпечення цих значень роду (\approx статі) з'явилися й відповідні синтагматичні засоби (форми). Закономірно передбачити унормування такої ж адаптації й в інших назв осіб за певними ознаками (*рефері, аташе, рамолі, камікадзе, рантьє, сомельє тощо*).

Синтагматичні парадигми роду незмінюваних назв осіб подібні до парадигм роду змінюваних назв осіб (*відомий академік виступив / відомий академік виступила, він академік / вона академік; наш трудяга почав працювати / наша трудяга почала працювати, він трудяга / вона трудяга; наш конферансьє відкрив концерт / наша конферансьє відкрила концерт, він конферансьє / вона конферансьє*), але, на думку деяких мовознавців, пор. (Грамати́ка 2017: 154), незмінювані іменники – назви осіб не утворюють аналітичних форм роду зі спеціалізованою лексе́мою на зразок *дівчина, хлопець, юнак*, що поширено серед змінюваних професійних номінацій (*хлопець-тракторист, жінка-капітан, жінка-президент*). Проте ми не бачимо якихось мовних перешкод, а навпаки –

об'єктивну потребу в унормуванні форм типу *жінка-аташе, дівчина-аташе*, як і, можливо, деяких похідних словотвірних корелятивів (*рефериня, аташиня, камікадзиня*).

Запозичені незмінювані іменники – власні назви осіб послідовно набувають роду, що відповідає статі особи. Жін. р. отримують жіночі імена (*Джанет, Мерилін, Кейт, Бетсі, Мері, Янсуло, Шелеме*), прізвища, коли вони називають жінок (*Дюма, Параді, Руставелі, Гапріндашвілі, Думбадзе, Живаго, Білих, Дурново*), пор.: *Шановна Кейт!, Дорога Шелеме!, Високодостойна Іді Дюма!, Ванесса Параді, Нона Гапріндашвілі, Лідія Дурново*; чол. р. – чоловічі імена (*Бакі, Валі, Асабе, Таначи, Джонні*), прізвища, коли вони називають чоловіків, пор.: *Шановний Асабе!, Терентій Гапріндашвілі, Петро Дурново, бачила Джонні Денна*. Українські прізвища є незмінюваними лише тоді, коли вони позначають жінок (*бачу Павла Яремчука / Петренка, Вовка/ і бачу Олену Яремчук /Петренко, Вовк/*), таким чином відсутність словозмінної парадигми і є морфологічним маркером форм жін. р. таких іменників, який доповнюється синтагматичними засобами (*наша Яремчук – наш Яремчук*).

Незмінювані іменники – назви тварин також відбивають семантичну структуру парадигми роду змінюваних іменників цього ЛГР, але своєрідно. Лексикографічна тенденція фіксувати такі іменники у чол. р. (*поні, какаду, гризлі, нанду, фламінго, марабу, боа, сапажу, агуті, жако, ківі*) в процесі адаптації цих іменників призводить до необхідності розрізнення статі багатьох тварин за допомогою синтагматичних форм роду, тому вони переходять до іменників спільного – чол. р. і жін. р. (*кенгуру, шимпанзе, окапі, гуанако, колібрі, динго, ара, колі, коала, галаго, макі, уакарі, хаскі, гну, рамбульє, зебу, агамі, путасу*). Проте окремі незмінювані іменники – назви тварин унормовані в жін. р. На це впливає передусім слабка потреба диференціації таких істот за статтю, а також жін. р. слова-гіпероніма: *івасі, фугу (риба), цеце (муха)*. Незмінювані назви тварин спільного (чол. р. і жін. р.), як і змінювані назви тварин, мають тричленну парадигму значень і форм роду, протиставляючи у грамах чол. р., жін. р. та сер. р. відповідно чоловічу, жіночу стать та недорослість, але виражають ці значення лише, або переважно, синтагматично. І навіть іменники лише чол. р., потенційно (в цьому немає жодних об'єктивних перешкод з боку граматичної системи української мови) можуть утворювати корелятивні синтаксичні форми чол. р. (*великий кенгуру, малий шимпанзе, поні, гризлі, кенгуру стрибає; самець кенгуру; він*), жін. р. (*велика кенгуру, мала шимпанзе, поні, гризлі, кенгуру стрибала; самка кенгуру; вона*) і сер. р. (*мале кенгуру, мале шимпанзе поні, гризлі, кенгуру стрибало; дитинча кенгуру, пташеня какаду; воно*), пор. (Граматики 2017: 153). В окремих випадках нормативними стають і словотвірні форми (*кенгуру – кенгуреня, кенгуря, кенгурятко*), але на фоні варіантності словотвірних форм сер. р., викликає питання відсутність у стандарті форми жін. р., теж легко модельованої (*кенгуриха, кенгуриця*), як і модельованих словотвірних форм роду деяких інших незмінюваних іменників (*шимпанзиха, шимпанзеня; коалиха, коаленя*), адже без цих форм парадигми мають вигляд неповних, дефектних, морфологічно недостатніх.

Більшість незмінюваних обчислюваних назв неістот і необчислюваних іменників (*депо, шосе, купе, таксі, авто, манго, інтерв'ю, алібі, медресе, попури, купе, рубаї; пюре, какао, рагу, віскі, кіно, дезабільє* тощо) належить до сер. р., виражаючи це значення синтагматично: *нове ательє, вагонне депо, маршрутне таксі, цікаве інтерв'ю, незаперечне алібі, наше таксі; таксі під'їхало, какао зварилося, ательє відчинилося; Бачу таксі. Воно вже їде.* Це об'єктивне і незаперечне правило, але така закономірність нерідко порушується, зокрема в деяких іменників, рід яких встановлюється відповідно до роду гіпероніма, «метаіменника», що позначає родову назву (Грамати́ка 2017: 155). Згідно із цією закономірністю іменники *сироко, торнадо, памперо* належать до чол. р., оскільки гіперонім *вітер* чол. р.; так само чол. р. мають: *сулугуні, брі* (бо *сир*), *мачете* (бо *ніж*). Натомість до жін. р. належать субстантиви: *гінді, урду, фарсі* (мова), *мільдью* (хвороба винограду), *кольрабі* (капуста), *салямi* (ковбаса), *авеню* (вулиця), *фейхоа* (рослина). Іноді рід незмінюваних іменників визначається подвійно, наприклад, *каберне, бієнале*, згідно з даними «Українського лінгвістичного порталу» (<https://lcorp.ulif.org.ua/dictua/>), мають чол. р. і сер. р., натомість сучасна грамати́ка української мови (Грамати́ка 2017: 155–158) для назв винограду надає перевагу чол. р. (бо гіперонім *виноград* чол. р.), а для іменника *бієнале* пропонує потрійний рід. Дійсно, належність до неістот зумовлює сер. р. іменника *бієнале* (*популярне бієнале*), співвіднесення з гіперонімами *форум, фестиваль* зумовлює чол. р. (*популярний бієнале*), а з гіперонімом *виставка* – жін. р. (*популярна бієнале*). Щодо назв винограду (*ркацителі, каберне, сапераві, аліготе, шардоне*), на нашу думку, чол. р. для них актуальний лише для виноградарів, адже для винних сортів винограду немає потреби називати ними плоди, їх не споживають, а споживають лише вино з цих плодів, тому частіше буде не *смачний*, а *смачне каберне* (*сапераві, аліготе* тощо). Сер. р. гіпероніма *вино* накладається на грамати́чну закономірність уживання речовинних незмінюваних іменників у сер. р.

Рід мови-джерела як мотиваційний чинник визначення роду незмінюваних іменників послаблюється, пор. *па-де-труа* (іменник чол. р. або сер. р. – <https://lcorp.ulif.org.ua/dictua/>), але подекуди залишається єдиним для визначення роду, напр., *альма-матер* – іменник жін. р., оскільки лат. *alma mater* – мати-годувальниця).

З-поміж незмінюваних іменників є й множинні, які не мають роду (*командос, барбудос, ультрас, праймеріз, бітлз, равіолі, лінгвіні, медіа, мас-медіа*), а також ті, що можуть вживатися як іменники множинні і сер. р. (*галіфе, капрі, таро*). Множинність таких іменників оформлюється синтаксично (*брутальні командос, агресивні ультрас, довгоочікувані праймеріз, смачні равіолі, українські медіа, модні капрі, таро показали*) і спричинена числом мови-джерела та семантикою множини референта (*командос, праймеріз, равіолі*), множинністю гіпероніма, як обчислюваного (*капрі – штани, шорти*), так і необчислюваного (*равіолі, лінгвіні – макаронні вироби*).

Рід незмінюваних топонімів визначається закономірно родом гіпероніма – відповідної загальної назви. Так, *Токіо, Тбілісі, Торонто, Бордо, Сан-Франциско,*

Ріо-де-Жанейро (міста), *Ері*, *Аргентино*, *Ківу*, *Комо* (озера) – іменники сер. р., тому що слова *місто*, *озеро* сер. р.; *Міссісіні*, *По*, *Міссурі*, *Конго*, *Янцзи* (річки), *Кіліманджаро*, *Лхоцзе*, *Макалу*, *Дхаулагірі* (гори), *Марокко*, *Бурунді*, *Вануату*, *Гаїті*, *Джибуті*, *Перу* (країни, республіки) – іменники жін. р., тому що гіпероніми *річка*, *гора*, *країна*, *республіка* жін. р.; *Капрі*, *Борнео*, *Хонсю*, *Гаїті* (острови) – іменники чол. р., оскільки слово *острів* чол. р.: *далеке Сан-Франциско*, *гостинне Баку*, *чарівний Капрі*, *широка Міссісіні*, *велична Кіліманджаро*, *вся Перу*, *глибоке Ері*. Так само незмінювані власні назви органів друку, газет, журналів за правилами літературного стандарту набувають роду відповідної загальної назви: *«Нью-Йорк Таймс»* (газета – жін. р.) *повідомила*, *французька* (газета – жін. р.) *«Ле Фігаро»* *зазначила*, *«Космополітен»* (журнал – чол. р.) *почав підтримувати політичних кандидатів*.

Незмінювані аббревіатури буквеного і звукового типу мають рід основного (стрижневого, граматично головного) слова відповідної повної назви: *славетний ХТЗ*, *український НПЗ* (завод), *дивовижний НЛО* (об'єкт), *КПІ* (інститут) *досяг успіхів* (чол. р.); *Київська ГЕС*, *Чорнобильська АЕС* (електростанція), *загальновідома ООН* (організація), *АБС* (система) *спрацювала* (жін. р.). В аббревіатурах змішаного типу рід також може встановлюватися за стрижневим словом: *райво*, *міськво* (відділ) *повідомив*. Як множинні, такі що не мають роду, функціонують і деякі аббревіатури, в яких стрижнєве слово закодоване у множині (*США поставили ультиматум*, *українські ЗМІ*).

Своєрідно іменникова парадигма роду виявляє себе в *займенникових іменниках*, представлених двома групами слів: 1) *особовими займенниками*: власне особовими (*я*, *ти*, *ми*, *ви*), що співвідносяться лише з автосемантичними назвами осіб, і предметно-особовими (*він*, *вона*, *воно*, *вони*), які співвідносяться з автосемантичними назвами істот і неістот; 2) *питально-відносними займенниками* *хто* і *що*, які також через синтаксичний зв'язок диференціюють автосемантичні назви істот і неістот.

Питально-відносні займенникові іменники поділяються за функцією на первинні *питальні* (*хто*, *що*) і похідні *відносні*, коли ці слова використовуються у функції сполучних слів складнопідрядних речень. Вторинними є також трансформації питальних займенників у заперечні (*ніхто*, *ніщо*) та неозначені (*хтось*, *щось*; *хто-небудь*, *що-небудь*; *дехто*; *дещо*; *абихто*, *абищо*), пор.: *Хто сказав? / Ніхто не сказав. Хтось сказав*.

До займенникових іменників належать також субстантивовані займенникові прикметники, які називають *узагальнювальними*: *весь* (*вся*, *все*, *всі*), *кожний* (*кожен*), *усякий* (*усяк*). Вони, стаючи іменниками, трансформують парадигматику подібно до автосемантичних субстантивів.

Особові займенникові іменники у складі своєї морфологічної (лексико-граматичної) парадигми мають підпарадигми особи, числа і (в однині) III особи роду, а також словозмінну парадигму відмінка. Питальні займенникові іменники, служачи еталонним (але орієнтовним) запитанням для диференціації істот / неістот, мають словозмінну парадигму відмінка та синтагматичну (внутрішньореченнєву) парадигму роду форм лише однини, щоправда неповну,

яка протиставляє форми лише чол. р. істот для Н. в. займенника *хто* (*Хто написав конспект?*) і сер. р. для Н. в. займенника *що* (*Що лежало на столі?*). Зовнішньореченнева синтагматична парадигма роду (і статі – для назв істот) займенників *хто* і *що* (у їх заміщувальному прояві) є вже повною, співвідносячи ці питання з іменниками усіх родів однини і формами множини: *Хто лежав?* – *Дід лежав.* (чол. р.), *Баба лежала.* (жін. р.), *Немовля лежало.* (сер. р.), *Люди лежали.* (множина); *Що лежало?* – *Олівець лежав.* (чол. р.), *Ручка лежала.* (жін. р.), *Поліно лежало.* (сер. р.), *Олівці лежали.* (множина).

До розряду особових за семантикою ГК особи можна віднести й зворотний займенниковий іменник *себе*, який вказує на всі грамеми особи обох чисел, але як такі, які є і суб'єктом, і водночас об'єктом, адресатом дії або стану. Суб'єктна функція мовця, суб'єкта повідомлення в комунікативному акті властива лише І особі. Але займенник *себе* (а його завжди можна замінити синонімічною розгорнутою конструкцією із певною мірою субстантивованим означальним займенниковим прикметником *сам*²: *сам (самá, самó, самі) себе*) дозволяє представити усі особи як такі, що є водночас і суб'єктами, і об'єктами своєї власної дії, таким чином, він надає самоті (самотійності, суб'єктності), властивій І особі, іншим грамемам особи (*ти поважаєш (сам) себе, ви поважаєте (самі) себе, вони поважають (самі) себе* – тобто вони (II, III особа) теж мають своє Я, є істотами). Функціонуючи як займенник І особи, займенниковий іменник *себе* не замінюється займенником *я*: *я поважаю себе* (не *я поважаю мене*), *ми поважаємо себе* (не *ми поважаємо нас*). Це свідчить про чітку диференціацію функцій займенникового іменника І особи як лише суб'єкта і зворотного іменникового займенника як водночас суб'єкта і об'єкта, але об'єкта власної дії суб'єкта чи його стану. Таким чином, зворотний займенниковий іменник *себе* вказує на істоту, використання його для вказівки на неістоту (наприклад, у контексті: *Ця проблема вичерпала себе*) лексично і функційно обмежене.

Зворотний займенниковий іменник *себе* в усіх грамемах може доповнюватися означальним займенником *сам* (*сам себе, самі себе* тощо), що дозволяє розглядати таку конструкцію як повну форму зворотного прономена. Відповідниками таких власне-зворотних конструкцій є конструкції, що вживаються при формах множини особових займенників усіх трьох осіб, – це сполуки-зрощення (*один одного, одне одного, одна одну; один другого, одне другого, одна другу*), інтерпретовані як зворотні займенникові іменники (Вихованець 2004: 196–197), які передають взаємно-зворотні значення: *ми поважаємо..., ви поважаєте..., вони поважають...* (*один одного, одне одного, одна одну*). Але звернемо увагу, що значення реципрока міститься й у значеннях узагальнювальних займенникових іменників та деяких інших субстантивованих займенникових прикметників, ужитих у подібних сполуках: *усі усіх, кожний кожного* тощо.

² Основний зміст цього займенника – виділення самотійної ролі певної особи чи предмета. Він входить до складу багатьох переважно віддієслівних утворень, надаючи їм значення зворотності, незалежності дії (*самоаналіз, самовираження, самоврядування, самозахист*). Займенник *сам* у стійких зворотах часто поєднується зі зворотним займенником *себе*: *бути самим собою, заглиблений у самого себе, самому собі вірити* тощо.

Зворотний займенниковий іменник *себе* не має словозмінної парадигми роду і числа, але виражає ці значення в синтагматичній парадигмі: *я пригадую себе, малого; пригадую себе молодим; пригадав себе – я пригадую себе, малу; пригадую себе молодю; пригадала себе – ми пригадуємо себе, малих; пригадуємо себе малими; пригадали себе* (Граматики 2017: 227, 237). Особові займенники I і II особи однини (*я, ти*) теж не мають словозмінної парадигми роду, але так само виражають рід синтагматично: *я був молодий (молодим), вона була молода (молодою), воно було молоде (молодим), вони були молоді (молодими)*.

До займенникових іменників відносять і такі слова з неповною відмінковою парадигмою, як *нікого* (стосується назв істот), *нічого* (стосується назв неістот). Вони, як і зворотний займенник, мають неповну відмінкову парадигму – без називного і кличного відмінків (Вихованець 2004: 202). Крім того, вони втрачають зв'язок із грамами роду на відміну від заперечно-узагальнювальних займенників *ніхто, ніщо*, які у Н. в. стосуються грамам, відповідно, чол. р. і сер. р.

Ми солідарні з лінгвістами у думці, що «усі займенникові іменники охоплені категорією істот / неістот, яка певною мірою співвідносна з категорією роду або, можливо, є її підкатегорією» (Граматики 2017: 227), але, на наш погляд, рід є підкатегорією в межах категорії істот / неістот, потрібною для розрізнення статі істот. Крім того, розгляд займенників як окремого частиномовного розряду (в цьому випадку займенники представлені як доволі віддалені від їхніх автосемантичних відповідників) чи як периферійного розряду в межах автосемантичних частин мови призвів до певною мірою спотвореного їхнього сприйняття як чогось другорядного щодо номінативного складу частин мови. Насправді, саме займенникові іменники становлять собою епіцентр мовної ГК особи, яка, взаємодіючи з ГК осіб / неосіб в межах ширшої ГК істот / неістот автосемантичних іменників, підпорядковує собі мовну ГК роду, прояви особи і роду синтаксично залежних від займенникових іменників синсемантичних та автосемантичних прикметників, а також дієслів.

Особа безпосередньо проявляє себе також у присвійних займенникових прикметниках: *мій, наш* – вказують на належність чогось I особі; *твій, ваш* – II особі; незмінювані форми *його, її, їх* (та змінювана – *їхній*) – вказують на належність чогось III особі відповідно чол. р. та сер. р., жін. р. та множини; *свій* – вказує на належність чогось *собі* – особі, що передається формою зворотного займенника *себе*.

Ідею особи виражає сама займенниковість, орієнтована на мовлення, на комунікативний акт, адже особа як граматична категорія особових займенників диференціює ролі мовця – I особи однини (та сукупності осіб, до складу яких входить мовець – I особи множини), співрозмовника – II особи однини (та сукупності осіб, до складу яких входить співрозмовник – II особи множини) й особи (або предмета), які не бере участі в комунікативному акті – III особи однини (та сукупності осіб (або предметів), які не беруть участі в комунікативному акті – III особи множини). Компоненти мовленнєвого акту завжди реалізуються з орієнтацією на мовця як центр комунікативної ситуації.

В його інтерпретації із точкою відліку «момент мовлення» постає граматичний час, у граматичному способі мовець подає дію як реальну чи ірреальну, у граматичному стані мовець може представити її з акцентом уваги на суб'єкті чи на об'єкті. Так само з позицій мовця постають у граматиці в номінативній і синсемантичній реалізації істота / неістота, особа і пов'язаний із ними рід. На думку провідних українських граматистів, займенникові слова вказують на компоненти мовленнєвого акту, предмети та істот із позиції мовця. «Саме в цьому полягає егоцентризм займенникових слів, їхня постійна співвіднесеність із суб'єктом мовлення. Займенникові слова мають певні значення, структура яких складається з елемента вказівності й ознак, що відображають характеристики явищ із погляду їхньої співвіднесеності з мовцем» (Вихованець 2004: 186). На нашу думку, саме в займенниковій лексиці розставлені точки координат, що є основою багатьох ГК номінативних частин мови. Невипадково вони відповідають еталонним діагностичним запитанням для виявлення частин мови, лексико-граматичних розрядів (*хто?, що?, скільки?, який?, котрий?*), морфологічних категорій (напр., часу – *коли?*; означеності / неозначеності – *стільки – скількись, скільки-небудь*; питальності / стверджуваності / заперечуваності – *скільки? – стільки – ніскільки*), окремих граем (напр., *грамем відмінка*). З поміж таких ГК є й особа (іменникова та дієслівна), і залежна від ГК роду іменникова категорія істоти / неістоти, і мовні категорії темпоральності (*коли?, тепер (зараз) – тоді*) та локативності (*де?, тут – там, цей – той, куди?, сюди – туди, звідки? звідси – звідти*), якості (*який? – такий, як? – так*), кількості (*скільки? – стільки*), причиновості / наслідковості (*чому? – тому*) та інші вже згадані дієслівні категорії.

ГК особи, що експліцитно і синтаксично незалежно (лексико-граматично) проявляється в займенникових іменниках, імпліцитно – в автосемантичних іменниках і експліцитно, але синтаксично залежно, морфологічно – в дієслівних формах, взаємодіє з *лексико-граматичною категорією істот / неістот* іменників, охоплюючи розряди *і осіб, і тварин*. Якщо в назвах *осіб* ця експліцитна категорія, проявляючись через семантичні і синтаксичні зв'язки із займенниками є *повною*, то в назвах *тварин* в ній *лакунарні*, об'єктивно суттєво обмежені грами I і II особи (ролі мовця і співрозмовника не притаманні тваринам, але потенційно можливі, скажімо у казках, у розмовах із тваринами), а в назвах *неістот* парадигма особи *неповна*, а рід виконує лише структурну, не номінативну (як у назвах істот), функцію. При цьому в назвах *осіб* сер. рід на позначення малят має слабку автосемантичну підтримку (*дитя, маля, чадо*), натомість високу регулярність він має в назвах *тварин* (для кожної тварини є своя назва дитинчати сер. р., навіть для тих тварин, які не мають назви самки жін. р.: *горобеня, гороб'я, кенгуреня, кенгуря* тощо).

Підтвердимо зауважену парадигматику синсемантичних і автосемантичних іменників прикладами. В назвах (і прономенах) *осіб* реалізовані всі грами: I особи однини і множини (*я /студент/ пишу конспект* і *ми /студенти/ пишемо конспект* – лише семантична співвідносність ролей синсемантичних і автосемантичних слів у суб'єктній функції; *бачать мене – студента, бачу себе*

– студента і бачать нас – студентів, бачимо себе – студентів), II особи однини і множини (ти /студент/ пишеш конспект і ви /студенти/ пишете конспект – лише семантична співвідносність ролей синсемантичних і автосемантичних слів у суб'єктній функції; бачу (бачать, бачимо) тебе – студента, бачиш себе – студента і бачу (бачать, бачимо) вас – студентів, бачите себе – студентів) і III особи однини і множини, в яких займенникові іменники співвіднесені із семантично навантаженими і парадигматично (словотвірною) організованими формами роду однини автосемантичних іменників (він /студент/ пише конспект, воно /немовля/ кричить³, вона /студентка/ пише конспект і вони /студенти/ пишуть конспект – семантична і синтаксична ідентичність ролей синсемантичних і автосемантичних слів; бачу (бачать, бачимо) його – студента, бачу (бачать, бачимо) його – немовля, бачу (бачать, бачимо) її – студентку і бачу (бачать, бачимо) їх – студентів). У назвах (і прономенах) тварин парадигма ГК особи є неповною: лакунарними є грамеми I особи однини і множини (я /корова/ їм траву і ми /корови/ їмо траву; бачать мене – корову, бачу себе – корову і бачать нас – корів, бачимо себе – корів), II особи однини і множини (ти /корова/ їси траву і ви /корови/ їсте траву; бачу (бачать, бачимо) тебе – корову, бачиш себе – корову і бачу (бачать, бачимо) вас – корів, бачите себе – корів), а грамеми III особи однини усіх родів і множини функційно не обмежені, семантично навантажені, і мають парадигматично (словотвірною) організовані форми роду однини автосемантичних іменників (він /бик, заєць/ їсть траву, воно /теля, зайчєня/ їсть траву, вона /корова, зайчиха/ їсть траву і вони /корови, зайці/ їдять траву; бачу (бачать, бачимо) його – бика, зайця, бачу (бачать, бачимо) його – теля, зайчєня, бачу (бачать, бачимо) її – корову, зайчиху і бачу (бачать, бачимо) їх – корів, зайців). В назвах же (і прономенах) неістот парадигма ГК особи є неповною – реалізовані лише грамеми III особи однини усіх родів і множини, але форми роду неістот структурно зумовлені, семантично пусті, не мають словотвірних парадигм роду в автосемантичних відповідниках (він /олівець/ лежить, воно /поліно/ лежить, вона /ручка/ лежить і вони /ручки/ лежать; бачу (бачать, бачимо) його – олівець, бачу (бачать, бачимо) його – поліно, бачу (бачать, бачимо) її – ручку і бачу (бачать, бачимо) їх – олівці).

Українські граматисти зазначають, що категорія особи, найбільшою мірою стосуючись займенникових іменників, стосовно власне-іменників виявляється у дещо згорнутому вигляді (Вихованець 2004: 98). Синтаксичні зв'язки номінативних іменників із займенниковими розгортають цей вияв, але тут ідеться про власний морфологічний вияв особи в номінативних іменниках – у відмінкових грамамах. Слушно зауважено, що номінативні іменники не виражають відмінковими формами грамеми I особи, натомість єдиним спеціалізованим засобом вираження II особи, що вказує на адресата мовлення (співрозмовника, слухача), є кличний відмінок: *Чоловіче мій, запрягай коня!* (Л. Костенко) (Вихованець 2004: 99). Третя ж особа, що називає об'єкт

³ Констатуємо певну лакунарність істот (як осіб так і тварин) щодо реалізації суб'єктної функції III особи одн. сер. р., оскільки недоросла істота обмежена щодо кількості активних видів діяльності.

повідомлення, який не є ні мовцем, ні адресатом мовлення, не бере участі в комунікації, виражається номінативними іменниками без обмежень.

Висновки та перспективи дослідження. Таким чином, рід іменників – ГК, що має парадигматичну організацію. Граматичним центром такої організації є *назви істот*, узагальнена *парадигматична схема* яких протиставляє грамеми сер. р. зі значенням недорослості і чол. р. та жін. р. зі значенням дорослості, що виражають своєю чергою чоловічу і жіночу стать істот. Цю систему значень, специфічну для назв осіб і тварин, обслуговують лексико-граматичні, словотвірні і синтагматичні граматичні форми. В автосемантичному іменниковому прояві такі форми іноді (в іменникових типах відмінювання) суперечать одне одному (*професор, голова прийшла; студентки прийшли*). У таких випадках вказівка на стать референта реалізується за допомогою синтагматичної форми, але грамеми роду, як категорії сформованої не лише як номінативна, а й структурна, важливою функцією якої стало структурування формальних типів парадигм іменників, традиційно визначаються щодо морфологічних форм. Іноді суперечність між морфологічною формою і родом твірної бази та семантикою жіночої статі (*відьмице, бабице*) призводить до трансформації формальної парадигматики II відміни сер. р. у різновідмінюваний тип.

Парадигматична організація роду іменників проявляється й в інших фактах неповноти, лакуарності форм (форми I і II особи назв тварин, певні обмеження форм III особи назв малят тварин сер. р.), диспропорції форм і значень, які стосуються переважно назв істот і виражаються у вигляді морфологічної недостатності: словотвірної (*крокодил - ? - ?, сорока - ? - сороченя, карась - ? - карася*), морфолого-словотвірної (*кенгуру - ? - кенгуреня; твердокрилі, котові, парнокопитні; конферансьє, шимпанзе, ультрас*). Закономірно рідше морфологічна недостатність роду стосується назв неістот, напр., коли у парних іменників – назв взуття (*берці, чанки, мюлі*) не вистачає форми однини для називання одного предмета з пари. В останньому випадку недостатність роду є побічним ефектом недостатності ГК числа (однини).

У периферійних типах відмінювання автосемантичних іменників реальність ЛГР істот / неістот і осіб / неосіб стає помітнішою, оскільки усувається потенційна суперечність між формами, що реалізують парадигматичні схеми цих ЛГР: незмінювані іменники послуговуються у забезпеченні значень роду лише (чи переважно) синтагматичними формами, а іменники ад'єктивної відміни самі є такими транспонованими формами.

Розгляд парадигматики роду займенникових іменників порівняно із парадигматикою номінативних іменників дозволяє констатувати, що парадигматика роду III особи особових займенників є важливим засобом компенсації морфологічної недостатності щодо роду автосемантичних іменників – назв істот (поряд із семантичним узгодженням і координацією) (*він нероба - вона нероба; він, великий шимпанзе - вона, велика шимпанзе - воно, маленьке шимпанзе*), натомість морфологічна парадигматична організація автосемантичних іменників щодо роду є засобом компенсації морфологічної недостатності роду займенників I і II особи (*я / ти, хлопець - я / ти, студентка - я / ти, дитя*). Парадигматична

організація ГК особи особових займенникових іменників компенсує також морфологічну недостатність вираження функцій відповідних графем автосемантичних субстантивів.

Перспективою подальших досліджень в цьому напрямку вважаємо розпрацювання парадигмології іменника та інших частин мови з орієнтацією на парадигматичні схеми ЛГР, з урахуванням формальних типів парадигм, центральних і периферійних явищ, фактів парадигматичної неповноти, лакунарності, диспропорції парадигм (їх надлишковості і недостатності), компенсаційних можливостей форм різних рівнів мовної структури.

Література

1. Авдєєва, Світлана. «Морфологічна парадигматика української мови» [В:] Українська мова 3–4, 2003а: 65–76.
[Avdieieva, Svitlana. «Morfolohichna paradyhmatyka ukrainskoï movy» [V:] Ukrainska mova 3–4, 2003a: 65–76.]
2. Авдєєва, Світлана Л. «Нульова парадигма в сучасній українській мові» [В:] Лінгвістичні студії 11 (1), 2003б: 11–20.
[Avdieieva, Svitlana L. «Nulova paradyhma v suchasniï ukrainskiiï movi» [V:] Linhvistychni studii 11 (1), 2003b: 11–20.]
3. Вихованець, Іван Р. (ред.) Теоретична морфологія української мови: Академічна граматики української мови. Київ: Унів. вид-во «Пульсари», 2004.
[Vykhovanets, Ivan R. (red.) Teoretychna morfolohiia ukrainskoï movy: Akademichna hramatyka ukrainskoï movy. Kyiv: Univ. vyd-vo «Pulsary», 2004.]
4. Вихованець, Іван Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. Київ: Наукова думка, 1988.
[Vykhovanets, Ivan R. Chastyny movy v semantyko-hramatychnomu aspekti. Kyiv: Naukova dumka, 1988.]
5. Гажук-Котик, Лілія Г. Словозміна іменних частин мови в українських говірках Північної Буковини : автореф. дис. ... к. філол. наук. Чернівці, 2009. 14 с.
[Hazhuk-Kotyk, Liliia H. Slovozmyna imennykh chastyn movy v ukrainskykh hovirkakh Pivnichnoi Bukovyny : avtoref. dys. ... k. filol. nauk. Chernivtsi, 2009. 14 s.]
6. Граматика: Граматика сучасної української літературної мови. Морфологія. Київ, 2017.
[Hramatyka: Hramatyka suchasnoï ukrainskoï literaturnoï movy. Morfolohiia. Kyiv, 2017.]
7. Дарчук, Наталія П. Комп'ютерна лінгвістика (автоматичне опрацювання текстів). Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2008.
[Darchuk, Nataliia P. Komp'uterna linhvistyka (avtomatychne opratsiuvannia tekstiv). Kyiv: Vydavnycho-polihrafichnyi tsestr «Kyivskiy universytet», 2008.]
8. Загнітко, Анатолій П. Система і структура морфологічних категорій сучасної української мови (проблеми теорії). Київ: Інститут системних досліджень освіти, 1993.
[Zahnitko, Anatolii P. Systema i struktura morfolohichnykh katehorii suchasnoï ukrainskoï movy (problemy teorii). Kyiv: Instytut systemnykh doslidzhen osvity, 1993.]
9. Загнітко, Анатолій П. Теорія граматики і тексту: монографія. Донецьк: ДонНУ, 2014.
[Zahnitko, Anatolii P. Teoriia hramatyky i tekstu: monohrafiia. Donetsk: DonNU, 2014.]
10. Зінчук, Руслана С. Словозміна іменників у західнополіських говірках: автореф. дис. ... к. філол. наук. Луцьк, 2010. 20 с.
[Zinchuk, Ruslana S. Slovozmyna imennykiv u zakhidnopoliskykh hovirkakh: avtoref. dys. ... k. filol. nauk. Lutsk, 2010. 20 s.]

11. Зубрицька, Марія І. «Відмінювання іменників неповної числової парадигми у говірках бойківсько-закарпатського порубіжжя» [В:] *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова* 3(2), 2007: 220–226.
[Zubrytska, Mariia I. «Vidminiuvannia imennykiv nepovnoi chyslovoi paradyhmy u hovirkakh boikivsko-zakarpatskoho porubizhzhia» [V:] *Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M.P. Drahomanova* 3(2), 2007: 220–226.]
12. Кашталян, Олена М. Словозмінна парадигматика українських прізвищ: автореф. дис. ... к. філол. наук. Кіровоград, 2010. 24 с.
[Kashtalian, Olena M. Slovozmynna paradyhmatyka ukrainskykh prizvyshch: avtoref. dys. ... k. filol. nauk. Kirovohrad, 2010. 24 s.]
13. Колесников, Андрій. Парадигмологія української мови: теоретичні питання: навчальний посібник. Ізмаїл: ІРБІС, 2020.
[Kolesnykov, Andrii. Paradyhmolohiia ukrainskoi movy: teoretychni pytannia: navchalnyi posibnyk. Izmail: IRBIS, 2020.]
14. Колесников, Андрій О. Морфологія українських південнобесарабських говірок: генеза і динаміка : монографія. Ізмаїл: СМІЛ, 2015.
[Kolesnykov, Andrii O. Morfolohiia ukrainskykh pivdennobesarabskykh hovirok: heneza i dynamika : monohrafiia. Izmail: SMYL, 2015.]
15. Мороз Тетяна, Ю. Семантико-граматична асиметрія морфологічних категорій іменника: автореф. дис. ... к. філол. наук.. Харків, 2008. 20 с.
[Moroz Tetiana, Yu. Semantyko-hramatychna asymetriia morfolohichnykh katehorii imennyka: avtoref. dys. ... k. filol. nauk.. Kharkiv, 2008. 20 s.]
16. СУМ: Сучасна українська літературна мова: підручн. (ред. А. П. Грищенко). Київ: Вища школа, 2002.
[SUM: Suchasna ukrainska literaturna mova: pidruchn. (red. A. P. Hryshchenko). Kyiv: Vyshcha shkola, 2002.]
17. СУМ: Сучасна українська мова. Морфологія: підручн. (ред. А. К. Мойсеєнко). Київ: Знання, 2013.
[SUM: Suchasna ukrainska mova. Morfolohiia: pidruchn. (red. A. K. Moiseienko). Kyiv: Znannia, 2013.]
18. УП: Український правопис. Київ: Наукова думка, 2019.
[UP: Ukrainskyi pravopys. Kyiv: Naukova dumka, 2019.]
19. Фурса, Валентина. «Особливості морфологічного освоєння іншомовних невідмінюваних іменників у сучасній українській мові» [В:] *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова* 5, 2009: 172–175.
[Fursa, Valentyna. «Osoblyvosti morfolohichnoho osvoiennia inshomovnykh nevidminiuvanykh imennykiv u suchasni ukrainskii movi» [V:] *Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M.P. Drahomanova* 5, 2009: 172–175.]

Список скорочень

- ГК – граматична категорія;
ЛГР – лексико-граматичний розряд;
Н. в. – називний відмінок;
чол. р. – чоловічий рід;
жін. р. – жіночий рід;
сер. р. – середній рід.

**GRAMMATICAL CATEGORY OF NOUN GENDER IN UKRAINIAN LANGUAGE:
PARADIGMOLOGICAL DESCRIPTION****Andrii Kolesnykov**

Department of Ukrainian Language and Literature, Izmail State University of Humanities, Izmail, Ukraine.

Abstract

Background: Grammatical science needs new approaches that find implementation within the framework of the paradigmological concept, according to which the central object of the part of morphology that studies parts of the language is the paradigm, and the object of observation is the word forms in the paradigm. One of the important tasks of this science is the description of types of paradigms as bilateral formations, description and classification of incompleteness, lacunarity of paradigms, their disproportion.

Purpose: The purpose of the analysis is to describe the paradigmatic structure of the grammatical category of gender in the Ukrainian language in the relationship of paradigmatic schemes and formal types of noun paradigms.

Results: It is considered that the gender of nouns is grammatical category, which has a paradigmatic organization. The paradigmatics of the noun gender category, regularly realized by word-forming morphological and syntagmatic forms, is structured by paradigmatic schemes of such lexical-grammatical classes of substantives as animate / inanimate, names of persons / names of animals.

Discussion: The author considers that the perspective of further research in this direction is the development of the paradigmology of nouns and other parts of speech with an orientation to paradigmatic schemes of lexico-grammatical classes, taking into account formal types of paradigms, central and peripheral phenomena, facts of paradigmatic incompleteness, lacunarity, disproportion of paradigms, compensatory possibilities of forms of different levels of language structure.

Keywords: the Ukrainian Language, gender, person, noun, paradigmology, paradigmatic scheme, syntagmatic paradigm.

Vitae

Andrii Kolesnykov is Doctor of Philology, Associate Professor, Head of Department of Ukrainian Language and Literature at Izmail State University of Humanities. His areas of research interests include dialectology, theoretical morphology, areal linguistics, sociolinguistics.

Correspondence: akolesnykov2015@ukr.net

Надійшла до редакції 29 березня 2024 року
Рекомендована до друку 18 квітня 2024 року